

Městská a příměstská krajina – historie, současnost a vize budoucnosti

M. Konvička: Urban and Suburban Landscape – History, the Present and Vision of the Future. Život. Prostr., Vol. 41, No. 6, 316 – 321, 2007.

The quality of the natural environment of any city results from local conditions and terrain, depends on the area's location and extent, but is also conditioned by the extent and compactness of the adjacent suburban green spaces. A special place in the urban natural environment belongs to water areas, in particular to the river with its environs and riverside linear greenery. Beside the functional significance of the adjacent flood plain, the river is frequently-especially in urban centres – the dominant spatial and aesthetic element. Promenade embankments of great rivers, from time immemorial, have become the natural spaces of contacts of people, and in many cases form the basis of local aesthetic and psychological identity. In the city's fringe areas, the river and other water areas provide an ideal natural space for recreation, tourism and sport activities. When locating extensive sport facilities, the discharge zone around the river is to be preserved as one of the elements of the necessary flood control measures. The extent and the use of the natural environment of future cities may widely differ, in accordance with the changes of the cities and their forms. On the one hand, trends can be expected towards re-urbanisation and maximum land use within administrative city limits, which will pose a threat to the existing natural environment. However, also opposite trends are possible, which will result from the decrease of population and economic activities and probably lead to the demolition of unoccupied buildings, derelict industrial areas (brownfields), and whole urban districts. The envisaged planting of shrubs and trees in areas cleared in this way would loosen the urban structure and extend the urban and suburban areas of natural environment. As a certain compromise between excessive intensity of the urban structure and optimum extent of the city's natural environment are presented three dissertations worked out at the Faculty of Architecture of the Brno University of Technology, which deal with the area of Žabovřeské louky in Brno.

Při hodnocení kvality urbánního prostředí měst ČR stále větší význam získává jejich okolí – širší rámec navazující krajiny s přírodními prvky: terénem, vodou a zelení (zeleně je technický pojem pro uměle vysazenou, lidskou činností udržovanou vegetaci vyskytující se v urbanizovaném prostředí – poznámka autora). Město osazené v krajinném prostředí s dostatkem zeleně vně i uvnitř města je dnes vysoce hodnoceno, dokumentuje osvícenost i prozíravost někdejších zakladatelů i následných budovatelů moderních měst (2. pol. 19. – 20. a 30. léta 20. stol.; Konvička, 2006a). Zelené plochy, jejich rozsah a úroveň jako součást „open

space“, tj. volných, nezastavěných městských prostorů (sem kromě zeleně parků patří i náměstí a široké bulváry, rekreační a sportovní plochy, ozeleněná nábřeží a hřbitovy), souvisí nejen s filosofickým přístupem, humanistickými myšlenkami, kulturním povědomím, obecně i s kvalitou společenského života, (a to nejen duchovního) – viz např. projekt „zdravých měst“.

Urbanisticko-architektonická kvalita městských objektů a jejich prostorová seskupení společně se zelení (ve všech formách – solitérech, alejích, skupinách i souvislých) dnes nemá pouze estetickou a ekologickou, ale stále více i dimenzi ekonomickou, s vazbami např.

na zdraví a psychikou obyvatelstva, cestovní ruch, vstup nových investorů atd. Je zřejmé, že úroveň urbánního a krajinného prostředí významně reflektuje svoji dobu, kulturnost obyvatel i úroveň společnosti, a to jak její prosperitu, resp. stagnaci, tak i případný úpadek. Rada měst si tuto skutečnost uvědomuje, mnohá však proces rehabilitace urbánního prostředí včetně snah o celkovou upravenost a kultivovanost, zejména centrálních prostor, ignoruje. Vina je pravděpodobně nejen v managementu městských úřadů a jejich nedostatečné osvětové činnosti, ale i v nízkém kulturním povědomí národa a jeho úctě k přírodě a jejím hodnotám.

Zvláštní postavení v rámci městské a příměstské krajiny mají vodní plochy, a zvláště řeka s okolím a pobřežní linií zelení. Kromě funkčně provozního významu navazující nivy tvoří řeka především v centrech měst často dominantní urbanistický prvek s nezanedbatelným významem prostorově-estetickým. Proměnná nábreží s navazující linií zelení zejména velkých řek jsou již historicky přirozeným kontaktním prostorem a v mnoha případech vytvářejí základ místní estetické a psychologické identity. V ostatních, zvláště v okrajových částech města, tvoří řeka a další vodní plochy ideální krajinný přírodní prostor k realizaci rekreace, turistiky a sportovních aktivit, přičemž je třeba zachovat průtočnou zónu v souvislosti s nutnou protipovodňovou ochranou (Konvička a kol., 2002a, 2002b).

Historie

Zhruba od poloviny 19. století z důvodů vojensko-obranných, strategických, a později i ekonomických, dochází k bouřlivým změnám jednotlivých měst i celé sídelní struktury. Zbouráním hradeb se uvolnila sevršená středověká urbanistická struktura a navazující sídla, zemědělské plochy i volná krajina jsou postupně integrovány. V dnešní interpretaci se jednalo o formování městské a příměstské krajiny daného sídla, resp. skupiny sídel. Vzhledem k pozdějšímu enormnímu rozvoji průmyslu, železniční a automobilové dopravy však byly tyto plochy exploatovány pro rozšiřující se městské urbanistické funkce – průmysl, bydlení, občanskou výstavbu, později i rekreaci a dopravu.

Převážně v říčních nivách a rovinných terénech, kde jsou vhodné podmínky k rozvoji průmyslu, vznikly v období I. a II. průmyslové revoluce rozsáhlé výrobní areály, zapojitelné na železnici. Z ekonomických důvodů se objevily v jejich bezprostřední blízkosti, nebo přímo vrostly do jejich struktury i obytné čtvrti typické nekvalitní zástavbou převážně pavlačových domů v sevršených koridorových ulicích, bez veřej-

ných prostranství a se zastavěnými vnitrobloky, bez zeleně a vazby na přírodní prostředí. Pokud takto determinovaným územím protékaly řeky, byly zbaveny původních meandrů a tvrdě regulovány, někdy i zcela zatrubněny, jako např. řeka Ponávka v Brně (Konvička a kol., 2006a). Pokračující industrializací měst dnešní ČR tak vznikly rozsáhlé výrobně-technické a navazující smíšené zóny, které i dnes charakterizuje degradované životní prostředí a výrazný deficit zeleně – zcela chybí jakékoliv náznaky ucelené městské krajiny.

Rozvoj městských funkcí, zejména však průmyslová výroba a doprava postupně exploatovaly nejen zbývající pozemky přírodního prostředí stávajících katastrů integrovaných sídel, ale zabíraly i další plochy příměstské krajiny – docházelo tak k negativním, často i nevratným změnám v tvářnosti krajiny. V dalším civilizačním vývoji (od 50. let 20. stol.) v rámci pozdějšího formování industriálního města tyto negativní změny prohlubovalo i velkoplošné obhospodařování zemědělských ploch (Konvička 2006a, 2006b).

Přes intenzifikaci urbanistické struktury a rozšiřování řady měst do volné krajiny, docházelo současně i k opačným tendencím, tj. k formování městské a navazující příměstské zeleně jako základu nově se formujícího přírodního prostředí. V zásadě to byly plochy, které se pro složitý terénní profil, anebo jiné důvody podařilo uchránit před průmyslovou exploatací (byly to rovněž zámecké zahrady, parky, hřbitovy, zahrádkářské kolonie a, paradoxně, i zemědělská půda, která podléhala až do konce 80. let 20. stol. přísné ochraně i uvnitř města).

Začátek formování městské a příměstské krajiny lze datovat na konec 18. století, kdy se některé šlechtické a církevní parky otevíraly veřejnosti (např. Valdštejnská zahrada v Praze, jezuitská zahrada Lužánky v Brně). V 19. století se do systému městské zeleně zapojily i původní obory (např. Stromovka v Praze) a nově vznikající městské a příměstské zahrady zakládané za účelem osvěty a zábavy obyvatelstva (např. zahrada Kanalka v Praze na Vinohradech, Nedošínský háj u Litomyšle). Současně vznikaly i nové parky uvnitř ještě ohrazeného města, např. Chotkovy a Petřínské sady v Praze, Lochotínské sady v Plzni apod. (Kol., 1999).

Nově se formující veřejná zeď v rámci městské a příměstské krajiny dostávala charakter přírodních krajinářských parků, kterým jako inspirace posloužily krajinářské úpravy zejména z Anglie, Francie, Německa a Rakouska. Vzorem pro česká města byla přestavba Paříže s typickými zelenými bulváry, parky, nábrežními a lesními městskými masivy (Bois de Boulogne, Bois de Vincennes), přestavba Vídně se zelenou parkovou Ringstrasse, Berlín s centrálním

1. Brno a Žabovřeské louky v r. 1845

městským parkem Tiergarten a Londýn s rozsáhlými parky (James, Hyde, Regent's). K dalším příkladům, hodným následování ve své době patřila i řada amerických měst, např. Washington s parkovou *mall*, New York s 340 ha Central parkem a Chicago, kde vzniklo na přelomu 19. a 20. století hnutí *City Beautiful* a na části zasypaného Michiganského jezera se nachází světoznámý tzv. lagunový park (Kol., 1999).

Po vzoru zahraničních měst, v duchu osvícenectví českých představitelů, a i pod tlakem veřejnosti vznikaly městské okrašlovací komise (1830), které získané informace a zkušenosti aplikují do konkrétních úprav městské zeleně. Městská krajina se tak koncepčně i ideově rozvíjela dle moderních zásad a byla plánována jako součást urbanistického rozvoje města. Volné prostory před hradbami (*pratum*) byly po jejich zbourání společně s původně obrannými předprostory (*glacis*) osazovány zelení a měněny v promenádní parky (např. sadový hradební okruh a osazení Špilberka v Brně, veřejný park v Písku, Karolininy sady u řeky Dyje ve Znojmě). Zvláštním přínosem pro formování městské a příměstské krajiny byl vznik lázeňských měst, kde hlavní koncepční i kompoziční princip představují terén, městská zeleň, řeky a další vodní plochy (Kol., 1999).

S enormním nárůstem měst a problémů mezi jednotlivými funkcemi se na konci 19. století formoval novodobý urbanismus s potřebou regulací a časově koordinovaného rozvoje (Lynch, 2004). Do té doby

perimetrální (na okraji) a aditivní (přídavný) rozvoj měst zejména ve směru výpadových komunikací dostával v období 2. průmyslové revoluce a po vzniku první Československé republiky, a zejména po 2. světové válce zcela odlišný charakter. Docházelo k zástavbě segmentových (zbytkových), do té doby nezastavěných ploch mezi radiálami, převážně přírodního charakteru (Konvička 2002b, 2006a).

Současnost a vize budoucnosti

O vztahu městské krajiny (přírodního prostředí města) a ostatních urbanistických funkcí se vedou dlouhodobě polemiky. Stále ještě převládá názor, že město stojí mimo přírodu – dokonce v jejím protikladu. Znamení urbanisté 20. století – Geddes, Mumford a Lynch ve svých teoretických pracích po-

ukázali na nesmírný význam přírody pro kvalitu městského života a tvrdí, že příroda má společenskou hodnotu, kterou je třeba kultivovat a zapojovat do urbanistického návrhu. Došli k závěru, že městská forma je výrazem přírodní a kulturní historie regionu, a proto doporučují, aby optimální řešení územního plánu bylo pojato kontextuálně, vycházelo ze symbiózy města a venkova jako součástí vyššího urbanistického celku – regionu (Lynch, 2004; Spirin, 2000).

Současnost plně potvrzuje zmíněné názory a jejich význam pro zdravé a proporcionální město – respektující udržitelný rozvoj. Urbanismus a územní plánování mají multidisciplinární charakter, a proto pro zachování udržitelnosti města i krajiny je nezbytná spolupráce s řadou profesí – od ekologů, zahradních architektů, krajinářů, vodohospodářů, geografů, územních ekonomů, až po dopravní specialisty. Města se velmi rychle mění, narůstají, dynamizují se některé již známé procesy, současně vznikají nové, které mají přímý, povětšinou negativní vliv na městskou a příměstskou krajinu. Jde o procesy např.: urbanizace (migrace obyvatel do měst) a suburbanizace (nežádoucí migrace do okolních, zejména vesnických sídel), resp. reurbanizace (opětná migrace obyvatel do měst) a o strukturální změny městského a příměstského území v důsledku dalších procesů a jevů, jako např. *urban sprawl*, *european sprawl*, *brown-fields*, *greenfields*, resp. o změny sociologicko-demografické.

Dnešní představy teoretiků všech profesí, které souvisejí s rozvojem města a jeho formami, s urbanizací a osídlením, mohou být odlišné. Ekonomické důvody a primární ochrana krajiny směřují spíše k zamezení *urban sprawl*, tj. rozdrobené formy výstavby v krajině s negativními důsledky ekonomickými i ekologickými. Legislativně je podporována reurbanizace vedoucí k maximálnímu využití stávajícího městského území, a tedy i k ochraně krajiny a jejího rázu ve smyslu § 12 zák. č. 114/92 Sb. Reurbanizace je v zásadě pozitivní proces, pokud nedochází k extrémům a ke snaze městské krajinné prostředí ve všech jeho formách redukovat a postupně zastavovat. Blízko k tomu mají města ČR, kde se nedaří revitalizovat zchátralé části – *brownfields* (ekonomické důvody, majetkové vztahy, ekologické zátěže atd.), radnice jako strážci územního plánu jsou „slabé“ a, naopak, narůstá moc investorů. Tato skutečnost vede buď k výstavbě mimo město, v přírodním – krajinném prostředí – *greenfields*, anebo ke snahám zastavět i dosud volné, obvykle „zelené“ plochy uvnitř města. Výstavbou jsou tak ohroženy jak plochy městské krajiny stabilizované územním plánem (např. i tzv. historická zeleň), tak především plochy dočasně nezastavěné (např. zahrádkářské kolonie), které ve vyspělých společnostech jsou obvykle z valné části věnovány městské zeleni (obytné, občanské, rekreační, ochranné atd.). Jako inspirativní příklad uvádím ozelenění a zpřístupnění již nevyužívaného železničního viaduktu blízko náměstí Bastily v Paříži a vytvoření unikátního kilometrového „Zeleného korza“ (*Promenade plantée*). Do kategorie úspěšného využití městských *brownfields* pro zeleň a městskou krajinu, patří i nové pařížské parky La Villette a Citroën. Je smutné, že často městskou zeleň ohrožují nejen investoři z tzv. betonové lobby, ale i někteří architekti, památkáři a kunsthistorici „bojující“ za sevřenost, resp. čistotu urbánního prostředí středověkých měst, která v té době byla bez zeleně. Zapomínají však, že dnešní města nejsou skanzeny a velikost tehdejších měst byla v rozsahu dnešních historických jader s velmi blízkou a bohatou krajinnou zelení – za hradbami.

V dnešní době současně s reurbanizací a intenzifikací městské urbanistické struktury, které jsou v souladu s politikou územního rozvoje ČR, však probíhají i opačné tendence – mnohá města se rozvolňují, a to jak směrem do krajiny, tak současně dochází k „ředění“ urbanistické struktury i uvnitř vlastního města.

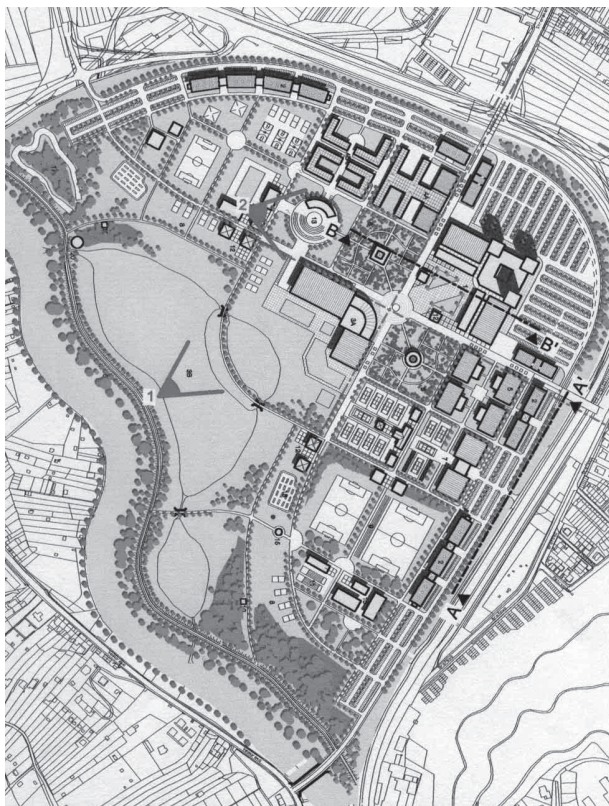
Na nové rozvolněnější formy měst, ovšem koordinované s rozvojem centrálního města a navazujícího osídlení a krajiny poukázali již koncem 19. a začátkem 20. století autoři lineárního (A. Soria y Mata) a zahradního (E. Howard) města, kteří společně se zmíněnými teoretiky Geddesem a Mumfordem již v předstihu před autory

2. Žabovřeské louky – ortofotomapa, 1999

známé Athénské charty (Le Corbusier, J. L. Sert – ve 30. letech 20. století) propagovali nutnost regionálního plánování jako protikladu živelného neekonomického rozvoje měst. Zajímavým pokusem reagujícím na tento stále stejný problém – živelnost, ovšem posunutým o tři čtvrtě století, je projekt *Sociópolis* (španělského architekta Vicente Guallarta) s nově vytvořeným modelem rozrůstání města (*european sprawl*) jako protikladu kompaktního města. Podle projektu *Sociópolis* by nové evropské město mělo odstranit prostorovou segregaci, umožnit integraci přírody do městské struktury (smíření výstavby měst a přírody) a nově koncipovat pojem „městská krajina“ (Spirin, 2000).

Pokud porovnáme naznačené úvahy a představy s historickými příklady zjistíme, že jde v podstatě o inspirativní navázání na myšlenky anglických krajinářů 18. a 19. století propagujících *Ferme ornée* – okrasný statek (W. Shenstone) a pozdější teoretické práce z počátku 19. století, spojující principy krajinářského parku s konceptem obytné krajiny (J. Nash). V této souvislosti by se nemělo zapomenout na významný podíl českého architekta L. Žáka, který již od třicátých

3. Urbanistická studie Brno – Zabovřeské louky. FA VUT Brno, diplomová práce Michala Leskovjana, 2002.

tých let 20. století zkoumal a popisoval řadu i dnes aktuálních témat, jako např. krajina a suburbanizace, krajinný ráz a jeho narušení a způsob ochrany, krajina a architektura, krajina a doprava atd. Vydáním knihy *Obytná krajina* autor přispěl k propagaci moderních myšlenek o obytné krajině a významu přírodního prostředí pro města a jejich okolí (Žák, 1947).

Proces rozvolňování města do krajiny je zřejmě i v ČR neměnnou realitou (satelitní vesničky, logistické a skladovací areály atd.) včetně „ředění“ urbanistické struktury z důvodů úbytku, resp. stagnace obyvatel. V důsledku zmíněného demografického procesu lze u měst v ČR i dalších evropských měst očekávat postupnou restrukturalizaci spočívající v likvidaci neobydlených objektů, neperspektivních, resp. opuštěných průmyslových areálů (*brownfields*), bloků i celých městských částí. Je pravděpodobné, že s úbytkem obyvatel a navazujících ekonomických aktivit budou tyto perspektivně volné městské plochy ozeleněny a věnovány přírodnímu prostředí, a tak dojde ke vzájemnému prorůstání městské, příměstské i volné krajiny (Konvička, 2006b).

Naznačené „rozvolňovací“ trendy mohou významně proměnit tvářnost současné krajiny a její tradiční formy. Přes poměrně hustou sídelní síť (průměrná vzdálenost sídel v ČR je 2,5 km) může tento proces vést k další atomizaci sídelních prvků a krajiny, kdy typické prvky osídlení – města a vesnice – přestanou ve své současné podobě existovat (viz např. osídlení střední Itálie). Pro zachování ekologické i estetické hodnoty přírodního prostředí bude proto důležité, aby u nových rozvolněných měst a navazujících krajiny byly respektovány rozhodující městské i krajinné komplexy (včetně zachování jejich charakteru a uplatnění kompozičních principů) a nový urbanistický proces byl koordinován v rámci účinného územního a regionálního plánu a vhodné legislativy.

Problematika volných, dosud nevyužitých městských ploch

Zvláštní postavení v organismu řady velkých měst mají dosud volné (z důvodů majetkoprávních, resp. ochrany zemědělského půdního fondu) často provizorně využívané plochy. Jako příklad mohou posloužit Zabovřeské louky vymezené meandrováním korytem řeky Svratky a tzv. přehradní radiálou, dnes sloužící převážně k zemědělským a zahrádkářským účelům. Lokalita patří k významným rozvojovým územím městské části Brno-Zabovřesky s dlouhodobě rozporným názorem na její využití a zapojení do organismu města. Na jedné straně jde o maximální využití pro urbanistické funkce, někdy i nevhodné, a na druhé straně o využití ve smyslu ÚPN z r. 1994 pouze pro zeleň ve formě biokoridoru v rámci plánovaného ÚSES.

Diplomové práce, které byly zpracovány na Fakultě architektury VUT Brno r. 2002 (Michal Leskovjan, Lenka Ondráčková, Lenka Pečenková – vedoucí doc. Ing. arch. Miloslav Konvička, CSc.) se pokusily o hledání schůdného řešení. Na základě požadavku Úřadu městské části bylo zadání orientováno na prověření možnosti situovat v daném prostoru obě protichůdné funkce, a to jak polyfunkční areál s využitím pro sport, rekreaci a kulturní vybavení (včetně vhodné komerce), tak současně respektovat biokoridor podél řeky Svratky a vybudování protipovodňové ochrany.

Urbanistická řešení všech tří diplomových prací se snaží o rozumný kompromis mezi oběma názory. Pás podél komunikačního přivaděče je využit především pro solitérní zástavbu občanské vybavenosti, zahradního centra a sportovních objektů. Navržená doprovodná liniová zeleň vytváří psychologickou i hlukovou ochranu vůči dopravnímu provozu z „přehradní radiály“. Naopak, široký pás pobřežní krajinné zeleně podél toku řeky Svratky plní nadále funkci biokoridoru v rámci ÚSES a jako součást městské krajiny směřuje do kompaktního zeleného prostoru v okolí Brněnské

přehrad. Pobřežní zeleň je pojata jako klasický městský park s rozsáhlými přírodními koupališti, pěšími a cyklistickými stezkami a dalšími sportovně-rekreačními zařízeními včetně protipovodňového valu (Konvička, 2006b). Velká pozornost je věnována logice provozu se snahou o uplatnění vnější i vnitřní kompozice, jak urbanistické, tak parkové.

Hodnota městské krajiny (přírodního prostředí města) vychází z místních podmínek, reliéfu a je závislá nejen na alokaci a rozloze, ale je podmíněna i rozsahem a kompaktností navazující příměstské krajiny. Nejvyšší hodnota, a to jak ekologická, tak hygienická (provětrávání městského – smogového prostředí), ale především estetická (zejména ve vztahu k historickým dominantám a městským jádrům) tkví ve vzájemné propojenosti obou systémů, a tedy i ve vzájemném pozitivním synergickém efektu.

Dnešní plochy městské a příměstské krajiny (zeleň jak stabilizovaná, tak i potenciální) jsou vzhledem k často překročnému urbanistickému rozvoji měst ČR a relativní snadnosti jejich získání pro výstavbu značně ohroženy. K účinné argumentaci ve prospěch ochrany krajiny a jejího rázu by měly posloužit teoretické názory (dosud chybějící nebo nejednotné), výsledky výzkumu i metodické postupy k posuzování vlivu navrhovaných staveb a činností na krajinný ráz, které by měly být zapracovány do územního plánu města a navazujícího širšího území – regionu. Rozsah a kvalita městské a příměstské krajiny by měly podléhat velmi přísné veřejné kontrole, ostatně tak, jak je to zvykem ve vyspělých demokraciích řady států Evropské unie. Každá aktualizace, resp. nové zpracování územního plánu, by mělo být již v přípravné fázi projednáváno v rámci tzv. participace se zainteresovanými občany.

Důležitou roli k zlepšení současného stavu vidím jak v intenzivnějším zapojení odborné veřejnosti (urbanistů, ekologů, krajinářů, památkářů atd.), v kvalitnějším vzdělání a osvětě, ale především ve změně myšlení a přístupu k ochraně kulturně-historických a přírodních hodnot urbánního prostředí, a tedy i městské a příměstské krajiny.

Příspěvek úzce souvisí s řešením grantového projektu GA ČR 103/99/0780 Strategie rozvoje měst po povodni a vlastní výukou předmětu Tvorba urbánního a krajinného prostředí na FA VUT v Brně.

Literatura

Kolektiv: Zahrady a parky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha : Libri, 1999, s. 33 – 38.

4. Urbanistická studie Brno – Žabovřeské louky. FA VUT Brno, diplomová práce Lenky Ondračkové, 2002.

- Konvička, M. a kol.: Strategie rozvoje měst po povodni. Grantový projekt GA ČR 103/99/0780, 2002a, s. 16 – 20.
- Konvička, M. a kol: Město a povodeň. Brno : ERA group, s. r.o., 2002b, s. 14 – 19.
- Konvička, M.: Městská a příměstská krajina a ochrana přírodního rázu. Sborník konference o ochraně přírodního rázu. Praha : Fakulta architektury ČVUT, 2006a, s. 153 – 159.
- Konvička, M.: Řeka a vodní prvky v městském interiéru. Sborník konference Řiční krajina UP. Olomouc : Přírodovědecká fakulta, 2006b, s. 104 – 110.
- Lynch, K.: Obraz města. Praha : Bova Polygon, 2004, s. 92 – 118.
- Spirin, A. W.: Městská příroda a urbanismus: Obnovování velké tradice. Urbanistická čítanka 1, ČKA, 2000, s. 57 – 69.
- Žák, L.: Obytná krajina. Praha : S.V.U. Mánes – Svoboda, 1947, s. 117 – 121

Doc. Ing. arch. Miloslav Konvička, CSc., Fakulta architektury VUT Brno, 639 00 Brno, Poříčí 5
konvicka@fa.vutbr.cz